

A tankönyvek nyelve

A szöveg

1) Egy tankönyvben három szövegtípus fordul elő a közlésben: elbeszélő, leíró, magyarázó. Ritka eset, amikor egyik vagy másik szövegtípus kizárólagossá vagy uralkodóvá válik egy tankönyvben. A különböző szövegfajták rendszerint váltogatják egymást. (Terjedelmük ebben az esetben 1-2 bekezdésnyi.)

Mindegyikük másfajta olvasási-szövegfeldolgozási-tanulási eljárást kíván a tanulótól. Amikor a gyerek olvasni tanul, főként elbeszélő szövegekkel (mesékkel, anekdotákkal, történetekkel) találkozik. Később (2-3-4. osztályban) az elbeszélések mellett megjelennek a leírások is. A magyarázó típus az 5. osztályban (9-10 éves korban) válik gyakorivá. Ez az egyik oka az ilyenkor föllépő tanulási nehézségeknek.

Elbeszélő szövegek nemcsak a történelemkönyvekben vagy az irodalomkönyvekben találhatók. (Pl.: események követése, művek cselekményének vagy írók életrajzának ismertetése.) Az ún. „reál” tárgyak is sűrűn alkalmaznak elbeszélő bekezdéseket. (Pl: *A műanyag pulóver levetésekor gyakran apró pattogást hallunk, sötétben villogást is látunk. Talán már az is előfordult, hogy ilyenkor a kis szikra megcsípte a füledet. Ha az ilyen pulóvert magad elé tartod, az alja feléd hajlik. S most következik egy programküzű felszólítás: Keressük meg a jelenség magyarázatát!*)

A leírások bemutathatnak tárgyakat, teljes környezeteket (tárgyak sokaságát, tájakat, enteriőröket stb.), embereket (jellemzés), állapotokat, folyamatokat, szerkezeteket és azok működését, rendszereket.

Az elbeszélő és/vagy leíró szövegrészleteket rendszerint magyarázó egységek követik. A teljes szöveg tehát nagyon sok esetben a következő szerkesztésmódot alkalmazza: E – E, vagy E – M, vagy E – L – M, vagy E – M – L – M.

A különböző szövegtípusok sajátosságait a következő táblázat foglalja össze.

	Elbeszélő	Közlő	Magyarázó
Szervezmódja	az idő	a tárgy 1. szerkezete 2. sajátosságainak szisztematikus rendje	a logika
Oldottsága - feszessége	+	–	+ –
Oldottsága - feszessége	nagyobb redundancia, a visszaidézés nem kíván pontosságot	kicsiny redundancia, a szakkifejezések pontos megértését és megjegyzését kívánja	gondolati síkon fe- szes, verbális síkon ol- dott
az információ jellege	közvetett és közvetlen	közvetett és közvetlen	az információk közötti kapcsolatokat világítja meg; kibontakoztat
stílus	igei állítmányok egyszerű mondatok mellérendelő összetételek	névszói állítmányok egyszerű mondatok mellérendelő összetételek	változatos stílus (fel- szólító, kérdő mondat- ok, rugalmas mondat- szerkesztés, sok kötő- szó és utalószó, sod- ró előadásmód, sze- mélyesség) alárendelő összetételek

A PSzM Projekt a Korona Kiadó gondozásában jelentette meg a Kiadói ismeretek útmutató tankönyvszerzők és -szerkesztők számára című munkát. Ennek egyik fejezetét közöljük.

2) Tankönyvekben roppant fontos szerepet játszik a szöveg tagoltsága. A tartalmi (gondolati egységek szerinti) tagolásnak formai (külső) tagoltságban is meg kell nyilvánulnia. Ajánlatos az egyes fejezeteket alfejezetekre (esetleg azon belül pontokra) osztani, a bekezdések pedig legyenek rövidek. Ily módon a külső forma mintegy a tanuló elé tárja a mondanivaló vázlatát. Tanácsos arra is ügyelni, hogy az egyes alfejezetek ne tartalmazzanak túl sok megjegyzendő új fogalmat. Szerencsés esetben egy-egy részegység kétszeri elolvasás után már nagyjából meg is jegyezhető, és az egyes részegységek határára egy kis szünetet is tarthat a tanuló, hogy az addig olvasottak lényegét magában összefoglalhassa.

Érdemes váltogatni a „súlyosabb”, a lényegét közlő és azt megvilágító, valamint a „könnyebb”, kiegészítő jellegű, oldottabb bekezdéseket. A pontosan megfogalmazott szabály után következhet egy rövid alkalmazási példa. A jó tankönyvszerző megőrzi a kényes egyensúlyt a lényeghez vezető, a lényegét közlő és a kiegészítő szövegrészek között. A szűkszavú, redundanciát nélkülöző és csakis a lényegre szorítkozó tankönyv éppúgy nehezen tanulható, mint a lényegét fecsegéssel elrejtő, sok-sok fölösleges hordalékot magával sodró szöveg.

A mondatszerkesztés

Korántsem elegendő, ha egy tankönyvszerző híven igazodik a magyar nyelvhelyesség általános szabályaihoz. A tankönyvnek a mondatok megfogalmazásában is didaktikusnak kell lennie. A könnyű tanulhatóság érdekében az általános szabályokon kívül sajátos követelményeket is szem előtt kell tartani a mondatalkotásban.

Sokszor előfordul, hogy amikor a diákoknak ír valaki, akkor is a tudományos fejtegetésekben, szakcikkekben megszokott bonyolult kifejezőmódot követi, azaz írás közben minduntalan utána siet a maga bonyolultan szövődő gondolatainak, nem állítja őket tudatosan új szerkezeti rendbe.

Melyek a tankönyvek mondatszerkesztésének legfontosabb hibái, amelyeket ajánlatos elkerülni?

1) Félrevezető vagy a mondat tartalmát elrejtő mondatindítás

Megkönnyíti a mindenkor olvasó dolgát, ha a mondatnak már a kezdete elindítja őt egy bizonyos irányba. Az első szó vagy szavak nyomán ugyanis mindenkor kialakul bennünk valami sejtés, öntudatlan előrejelzés arra vonatkozólag, hogy mire is kell fölkészülnünk, merrefelé akar a szerző „kilyukadni”, azaz milyen cél felé törekszik a mondanivaló kibontakoztatása közben. Egy világosan megfogalmazott szövegben határozottan kirajzolódik, hogy *miről mit* akarunk mondani.

Gyakran előfordul azonban, hogy a fölállított útmutató táblák félrevezetik vagy téves útra kalauzolják az olvasót, és csak úgy lehet a hibát korrigálni, ha visszatér az ember a kiindulóponthoz, újraértelmezi a jelzést, és egy másik iránnyal kísérletezik. Az sem ritka eset, amikor semmiféle indíttatást nem kapunk a mondat elején, támpontok híján csak bolyongunk a föltérképezendő terepen, és még a mondat végén sem tisztázódik előttünk, hogy honnan hová tartottunk.

Mindkét esetre egy-egy példa:

a) „*A káptalan a püspököt az egyházmegye vezetésében segítő papi testület.*”

b) „*Főleg a fejlett dél-dunántúli és délvidéki területeken, ahol leginkább előrehaladt a paraszti árutermelés, emelkedett ki egy gazdagparaszti réteg.*”

Az első példában a tárgy közvetlenül az alany után következik, önkéntelenül is arra számítunk, hogy ez a tárgy a mondat igei állítmányától fog majd függeni, és gondolkodásunk ebbe a téves irányba indul. Pedig a definíciónak az a rendeltetése, hogy valamiről megmondja: micsoda. Jelen esetben joggal elvárnánk, hogy a *káptalan* alanyról mielőbb elárulják, mit is kell tudni róla: *A káptalan – papi testület*; ez után következhet egy vonatkozási mellékmondatban a részletezés.

Második példánkban találunk egy előrevert hosszú határozós szerkezetet, s ez még egy közbeiktatott mellékmondatban burjánzik tovább. Itt már végképp tanácstalanná válik a szegény diák. Csak olvas-olvas, de a mellékkörülmények és az előrevertet magya-

rázatok kásahegyén csak nagysokára sikerül átfúrnia magát a mondat központi részéhez: *egy gazdagparashti réteg emelkedett ki – kiemelkedett egy gazdagparashti réteg.*

2) *Zsúfolt, sok alárendeléses szószerkezetet tartalmazó, az információkat halmozó mondatszerkesztés*

A nyelvtani szempontból egyszerű mondat ilyenkor túlságosan bonyolulttá válik. A tanuló nem elégszik meg azzal, hogy egyetlen kijelentésre építse mondatát, hanem újabb meg újabb tartalmakat, potenciális, burkolt állításokat sző az alapközleménybe, rendszerint igeneves szerkezetek segítségével. Ezek a téma–réma (vagy nyelvtanilag: alany–állítmány) szint alá lesüllyesztett újabb rejtett állítások ugyancsak megnehezítik a mondat egészének átlátását.

Külön-külön mondatokra is tagolhatnánk az ilyen összetett állításhalmazokat, vagy a közlemények egy részét akár bizton el is hagyhatnánk. Az ilyen mondatok megfogalmazásának a szerző szemszögéből három oka lehet. Egyrészt a tömörítési szándék, hogy ti. megtakarítsa a terjedősebb kifejtést. Másrészt az is lehet, hogy a szerző a benne komplex módon fölmerülő egységes gondolatot vagy gondolatsort igyekszik azon melegében és komplexitásában kifejezni, önkéntelenül is érzékeltetni akarván a különböző szempontok egységét, összetartozását. Végül azt is feltételezhetjük, hogy a szerző attól fél: közlésmódja a kiegészítések nélkül nem lesz elég pontos, hiánytalan.

A lesüllyesztett (alárendelt szerkezettagként megfogalmazott) tudattartalmak a szerző szemében többnyire nyilvánvalóak, természeteseek, közismertek. A diáknak azonban nincsenek ilyen előzetes ismeretei, az ő számára tehát valamennyi mellékes körülmény az újdonság erejével hat.

Két példa:

a) *„Az első nagy hatású, az új hit tételeit magyar nyelven terjesztő reformátor, Dévai Bíró Mátyás, korábban ferences szerzetes volt.”*

Legalább négy-öt állítást rejt ez a mondat. A tanuló számára az is új információ lehet például, hogy a reformátorok magyar nyelven hirdették az igét. A szerző ezzel szemben a leglényegtelenebbet emeli ki, azt ti., hogy *Dévai Bíró Mátyás* korábban ferences szerzetes volt (alany-állítmány szint).

b) *„Új szerzetes rendek (a kolduló rendek) alakultak, amelyek az eretnekmozgalmak egyszerűségét, térítő módszereit átvéve az elzárkózás helyett a hívők között éltek és prédikáltak.”*

Mit tudunk meg e szövevényes, nehézkes mondatból? 1. Új szerzetes rendek alakultak. 2. Az új szerzetes rendek kolduló rendek voltak. 3. Átvették az eretnekmozgalmak módszereit. 4. Az eretnekmozgalmak az egyszerűséget követték, sajátos térítő módszereik voltak. 5. A hívők között éltek. 6. Nem zárkóztak el a világtól. E zsúfolt tartalom ellenére még mindig homályban marad: 1. Miben álltak az eretnekektől átvett „térítő módszerek”? 2. Kik voltak azok, akik elzárkóztak (a világtól!)? 3. Miben nyilvánult meg ez az elzárkózás?

3) *Közbevetések alkalmazása*

A mondatba iktatott közbevetések formailag többfélék lehetnek. A megszakítást jelezheti: zárójel; gondolatjel; vonatkozó névmással bevezetett mellékmondat; vessző (egy hosszabb, önmagában egységes igeneves szerkezet például vesszők közé kerülhet).

Példa: *„Az ismétlések – például: hangzavar – nyomatékosító, figyelemfelhívó szerepe magától értetődő.”*

Látjuk, hogy a közbevetésnek az is hátránya, hogy szétszakítja egymástól az összetartozó mondattagokat, ebben az esetben a birtokviszony két elemét: a birtokosjelzőt és a birtokszót. Ezzel a kitérés megzavarta az olvasás folyamatosságát, a tanulónak újra neki kell rugaszkodnia a mondat elolvasásának. A megszakítás akkor is káros, ha nem az előzőhöz hasonló durva formában történik:

„A roppant katonai túlerő – alig 120 ezer honvéd állt szemben 200 ezer orosz és 160 ezer osztrák katonával – fölmorzsolta a magyar forradalmat.”

Semmi sem indokolja, hogy az adatok közlése céljából ne nyissunk itt új mondatot vagy legalább egy mellérendelt tagmondatot: *A roppant katonai túlerő felmorzsolta..., hiszen...*

4) A viszonylatok jelzés nélkül hagyása

Egy szakszövegben a dolgok, események, jelenségek közötti viszonylatok lehetnek olykor maguktól értetődők, nem szükséges tehát explicit módon jelezni őket. A tanuló azonban nehezen boldogul a rejtett kapcsolatok kibogozásával.

Itt is csak két példát mutatunk be:

a) „*II. Ferdinánd és a cseh rendek összecsapása az utóbbiak vereségével végződött (1620: fehérhegyi csata). A küzdelemben bekapcsolódott a német protestáns fejedelmek szövetsége, az Unió és a katolikus fejedelmek Ligája.*”

Két vagy három tényező vett hát részt a küzdelmekben? Ez attól függ, hogy az Unió a „német protestáns fejedelmek szövetség”-ének értelmezője-e, vagy attól független, önálló szervezet. Világossá, egyértelművé válnék a most még kérdéses mondanivaló, ha az értelmezőt egy *azaz* kötőszóval fűznénk a jelzett birtokos szerkezethez.

b) „*A döntés az independens Cromwell és hadserege kezében volt. Amikor a parlament föl akarta oszlatni seregét, Londonba vonult.*”

A döntés az olvasó kezében van: 1. Kinek, minek a seregét akarta föl oszlatni a parlament: a sajátját vagy Cromwellét? 2. A parlament vonult-e Londonba vagy Cromwell?

Még a szóismétléstől sem kell túlságosan félni, ha egy mondat értelmét pontossá, egyértelművé kívánjuk tenni!

Megjegyezzük, hogy az *aki, amely, ami* vonatkozó névmásnak meglehetősen „üres” a jelentéstartalma. Nem fejezi ki például a két dolog közötti ok-okozati vagy más logikai kapcsolatot. Ezért ahelyett, hogy egyszerű párhuzamba állítanánk két tény, sokszor érzékeltetni szükséges a köztük lévő másfajta viszonylatot.

Például: „*A jobbágyság, amelynek kegyurai vallását kellett követni, óriási többségében protestáns lett.*” Itt nem egyszerűen véletlen egybeesésről van szó: a jobbágyságnak *azért* lett óriási többsége protestáns, mert kegyurainak vallását kellett követnie.

5) A hasonló logikai fölépítést kívánó mondatsorok szórendjének megzavarása

„*A császár és a katolikus valláshoz ragaszkodó fejedelmek a reformáció ellen léptek fel. Más fejedelmek támogatták (mit?), mert az egyházi vagyon megszerzését remélték. Ugyanerre vágytak az elszegényedett lovagok. A feudalizmust szentesítő egyház megtámadásában (!) a világi feudális elnyomás lerázásának lehetőségét látták a városi polgárok és a parasztok.*”

Első olvasásra talán föl sem dereng a tanulóban, hogy ebben a négy mondatban egyetlenegy állandó mag körül három változó tényező mozog. Az állandó mag: a katolikus egyházhoz való viszony. Az első változó tényező kétpólusú: támogatás – elutasítás. A második: az egyes társadalmi osztályok, csoportok, rétegek skálája. A harmadik: a támogatás vagy elutasítás oka: az érdekek megfogalmazása. Eredeti szövegünk ezt a világos tagoltságot szinte szándékosan rejtegeti előlünk. Az első két mondatot ugyanis az alannyal indítja a szerző, a harmadikban és a negyedikben viszont az alanyokat helyezi hátra. Aki elindult az egyes társadalmi csoportok fonalán, az a bekezdés közepén megakad: új szempont veszi át a vezérszólalmot: az érdek szólama. Pedig az egész szöveg bátran ráépülhetett volna a következő sémára: kik – hogyan foglaltak állást – miért?

Foglaljuk össze a tanulságokat!

- A mondat haladjon célirányosan! Igyekezzünk már a mondat elején megkönnyíteni az olvasó tájékozódását! Világosan tűnjék ki a mondat lényege: miről mit akarunk közölni!
- Ne süllyesszünk a mondatszint alá túl sok rejtett potenciális állítást, hanem alkalmassint oldjuk őket mellékmondattá vagy önálló mondategésszé!
- Közbevetéseket ne alkalmazzunk! Az összetartozó mondatrészek ne helyeződjenek messzire egymástól!
- A logikai kapcsolatokat tegyük nyilvánvalóvá, explicitté!
- Különböző szövegszervezési eljárásokkal (párhuzamok, ellentétek kiemelése stb.) megkönnyíthetjük a közölt információk szerkezetének áttekintését.

A szavak megválasztása

1) A tankönyvben minél kevesebb elvont kifejezést alkalmazzunk! Az előzőekben felsorolt hibás mondatok egy részében a túl általános jelentésű szavak is nehezítették a világos megértést. Hogyan képzeljük el például az eretnekmozgalmak „térítő módszerei”-t, ha semmi pontosat, képszerűt, konkrétat nem tudunk meg róluk? Az ilyen összefoglaló jellegű elvontságok a gyerek számára csak akkor válhatnak tartalmassá, ha jelentésüket kifejtettük, szemléletessé tettük.

Számos tankönyvben csak úgy hemzsegnek az *-ás*, *-és* végű elvont főnevek, hiányzanak a szöveget élettellel telítő igei állítmányok. („A halálhírről szóló sürgöny megsemmisítésének a *Tótékban* lényegi a cselekményt befolyásoló szerepe.” Hány elvont kifejezés nyüzsög ebben a mondatban! *Halálhír, megsemmisítés, befolyásoló, szerep, lényegi, cselekmény*. És egyetlen egy ige sem találunk a mondatban, csupán igéből képzett főnevet és igenevet! Még középiskolások is nehezen boldogulnak egy ilyen mondat-szörnyel. Magyarul: A postás megsemmisíti azt a sürgönyt, amely a fiú halálhírét tudatná. Ez aztán nagyon is befolyásolja a későbbi eseményeket. – Elképzelhető természetesen ennél is jobb megoldás.)

Ne sajnáljuk esetleg egy kissé több szót, hosszabb terjedelmet a pontos és szemléletes magyarázattól! Azok közül a szavak közül válogassunk, amelyek képesek mozgatni a tanulók fantáziáját, és tartalommal töltik meg a leírtakat!

2) A tankönyv egyik fontos szerepe, hogy megismertesse a diákot egy-egy szaktárgy szakszókincsével. A szókincsfejlesztés azonban csak szisztematikusan történhet. Egy-egy tankönyvfejezetben nem tanácsos többet szerepeltetni 6-8 új kifejezésnél. Ezeknek a szavaknak a biztos ismeretét és alkalmazását azzal segíthetjük elő, ha a későbbiekben többször is előfordulnak majd – esetleg különböző szövegek környezetében. A szókincsfejlesztés terén természetesen nemcsak mennyiségi feladataink vannak. Mindig tisztáznunk kell a szavak pontos jelentését, fogalmi tartalmát, jelentésárnyalatait. Kapcsolódjék valamilyen szemléleti kép az új szakszavakhoz is! (Ebben segítenek bennünket a tankönyvbrák.)

A szakszavak bevezetésének módja többféle lehet:

Hallgatólagos bevezetés. Ilyenkor a mondatkörnyezet természetes módon megvilágítja az új szó jelentését. Pl.: „*A kertben rózsá, muskátli, tulipán és petúnia virágozott.*” Aki még sohasem találkozott petúniával, annak számára is világos ebben az esetben, hogy egy virágról van szó.

Értelmezés. Vagyis: megmagyarázzuk az ismeretlen kifejezés értelmét.

Azonosítás. Megadjuk a szó köznyelvi (magyar) jelentését. Az azonosítás történhet a szó után zárójelben vagy jegyzetben, esetleg külön azonosító mondatban. A *tolerancia* szót például így azonosíthatjuk: „*Legfontosabb jellemvonása a tolerancia (mások véleményének türelmes meghallgatása) volt.*”

Vagy új mondatban: „*A tolerancia mások véleményének türelmes meghallgatását jelenti.*”

Definíció, azaz szabályos meghatározás. Szabatos meghatározáshoz a legfontosabb szakszavak megmagyarázásakor fordulunk. Nagyon meg kell fontolni, hogy mennyire indokolt egy-egy szakszó bevezetése. Idegen szavak esetében mindig megadjuk a magyar változatot is, ha létezik ilyen. Külön megfontolás tárgya lehet minden esetben, hogy az idegen szót csak közöljük-e, és a magyar változatot alkalmazzuk rendszeresen, vagy fordítva járunk el, és szakmai elterjedtsége folytán az idegen szót magyarázzuk csupán magyar megfelelőjével.

A tankönyv egyik fontos feladata, hogy azokra a beszédfordulatokra, szövegszerkezetekre is mintákat adjon, amelyek megkönnyítik a szakszerű kifejezőmódot. Érdekes eljárás lenne az ilyen beszédfordulatokat is összegyűjteni a tankönyv végén egy kis jegyzékben.

3) Általános iskolás gyerekek számára készülő tankönyvek szerzői fontolják meg, milyen hosszú szavakat képesek a gyerekek könnyedén kiolvasni. Több hosszú szó egymás után mindenképpen akadály a szöveg gyors áttekintésének és felfogásának.